

УДК 340.15

М. М. Герус
здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

СУДОВА СИСТЕМА І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВАДЖЕНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ В УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1958 РОКИ)

Постановка проблеми. Найважливішою ознакою будь-якої правової, демократичної та соціальної держави є функціонування незалежного справедливого правосуддя. У правовій історії української державності були періоди, коли влада явно зловживала своїми повноваженнями, використовуючи адміністративний ресурс, зокрема судові органи, з метою придушення політичних опонентів, внаслідок чого актуальним постає питання причин і передумов зазначених явищ, а також виявлення певних ознак і закономірностей, притаманних судовій системі. Найменшою мірою кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах, а також судова система є дослідженими у післявоєнний період – до прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і Союзних Республік (1945–1958 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальне судочинство післявоєнного періоду тією чи іншою мірою було предметом дослідження в роботах різних учених, серед яких необхідно виділити найбільш відомих, таких як Я.М. Брайнін, М.М. Гернет, О.А. Герцензон, Ш.С. Грінгауз, П.С. Дагель, В.В. Россіхін, О.Н. Ярмиш тощо.

Водночас судова система та особливості кримінально-процесуальних аспектів проваджень у кримінальних справах, а також судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період фактично не досліджено.

Мета статті – дослідити сутність судової системи та особливості кримінально-процесуальних аспектів проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.).

Виклад основного матеріалу. Після закінчення Другої світової війни судова система УРСР та СРСР загалом була перебудована до умов мирного часу. При цьому треба відразу зауважити, що йшлося переважно про скасування надзвичайних судових інстанцій, які функціонували на прифронтовій території, тобто відповідних військових трибуналів і військово-польових судів, була змінена також юрисдикція судових інстанцій.

Наприклад, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» на підставі затверджених правил про розгляд судами кримінальних справ, в місцевостях, оголошених на військовому положенні, всі справи про злочини, спрямовані проти оборони,

громадського порядку і державної безпеки, передавалися на розгляд військових трибуналів (справи про державні злочини; всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями; справи про розбій, про умисні вбивства та інше) [1].

Крім того, у воєнний час була скасована наявна система цивільних судів, не були внесені корінні зміни в правові основи їхньої діяльності, тобто продовжували, як і раніше, функціонувати народні, обласні, верховні суди союзних республік; водночас їхні повноваження в період Другої світової війни були обмежені територіально і юрисдикційно, а в післявоєнний період ці обмеження, відповідно, були зняті.

Отже, загалом була відновлена судова система, яка діяла до початку Другої світової війни, визначена на принципах Конституції УРСР 1937 р. Найважливіші принципи були такими: розгляд справ у всіх судах здійснювався відкрито, оскільки законом не передбачені винятки, із забезпеченням обвинуваченому права на захист; судді незалежні і підкоряються лише закону; судочинство ведеться мовою союзної або автономної республіки або автономної області із забезпеченням для осіб, які не володіють цією мовою, повного ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

Як видно, самі по собі ці принципи судової діяльності сформульовані на рівні, відповідному розвиненим країнам. Однак у практичній діяльності вони не могли виходити за рамки адміністративно-командної системи, оскільки були її частиною, і тому, зокрема, про незалежність судів можна говорити з великою часткою умовності.

У кримінально-політичних справах суди після війни, так само як до війни і під час війни, лише реалізовували рішення, прийняті у вищих ешелонах влади, тобто були механізмом, за допомогою якого влада під вивіскою «правосуддя» захищала себе від тих, хто, на її думку, становив для неї хоч якусь небезпеку. Що ж стосується здійснення правосуддя щодо загальних злочинів, то тут ступінь незалежності судів, звичайно ж, був значно більшим, однак ця категорія справ не була настільки поширеною.

У Конституції УРСР 1937 р. регулювалися організаційно-правові основи судової системи. Здійснення правосуддя в УРСР покладалося на Верховний Суд Української РСР, обласні суди,

спеціальні суди СРСР, що створювалися за постановою Верховної Ради СРСР, народні суди.

Судді всіх судів формувалися на виборній основі, виборність суддів сама по собі була демократична, але в умовах однопартійної ідеології та однопартійної влади кандидатури для обрання проходили відповідний «однопартійний» фільтр. Крім того, як свідчать архівні документи, в самому процесі виборів суддів були суттєві недоліки. Наприклад, з моменту прийняття Конституції СРСР 1937 р. до початку війни вибори так і не були проведені у всьому Радянському Союзі [2].

Як показує статистика, з підбором суддів були чималі складнощі, що підтверджується також високою плинністю цієї категорії працівників. Наприклад, протягом 1945 р. зі складу народних суддів вибуло 1 007 осіб, що становило 14,6% від загальної кількості суддів. На цьому тлі виділяється значна кількість суддів, які не мають вищої юридичної освіти. Зокрема, в 1946 р. таких у країні загалом було 45% від загального числа народних суддів. Ба більше: в перші два повоєнні роки (1945–1946 р.) знизилося (порівняно з 1944 р.) число суддів, що мають середню загальну освіту (33% проти 63,7%). Становище було настільки серйозним, що це питання було винесено на розгляд партійного форуму (рішенням ЦК ВКП (б) від 5 жовтня 1946 р. «Про розширення і поліпшення юридичної освіти»). Зокрема, для виправлення ситуації було визнано доцільним в екстреному порядку створювати умови для навчання чинних працівників юстиції (перш за все – органів суду і прокуратури).

У розвиток конституційних положень ще до війни, у 1938 р., був прийнятий Закон СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» (далі – Закон), який встановив єдину судову систему, що складається із судів СРСР і судів республік. До першої групи судових установ були зараховані Верховний Суд СРСР і спеціальні суди: військові трибунали і лінійні суди залізничного транспорту, а також водного транспорту.

До другої групи увійшли верховні суди союзних республік, крайові і обласні суди, окружні і народні суди. Проголошувалося, що завданням правосуддя є забезпечення точного і неухильного виконання законів усіма організаціями, посадовими особами та громадянами, захист конституційних прав громадян, прав та охоронюваних законом інтересів організацій, державного ладу і соціалістичної системи господарства.

Закон зберіг юрисдикцію обласних (крайових) судів: відповідно до ст. 32 обласний суд розглядав кримінальні справи щодо контрреволюційних злочинів, про особливо небезпечні злочини проти державного управління, про розкрадання соціалістичної власності, про особливо важливі посадові та господарські злочини, а також зараховані до

її відання цивільні справи у спорах між державними і громадськими організаціями. Обласний суд також розглядав скарги і протести на вироки, рішення і ухвали народних судів. Законом було передбачено, що обласний суд діє в складі судових колегій у кримінальних і цивільних справах, які розглядають справи по першій інстанції в складі судді і двох народних засідателів, а касаційні справи – у складі трьох членів суду.

З прийняттям Закону 1938 р. була ліквідована, зокрема, створена на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р. спеціальна колегія обласного суду, тобто судова колегія у кримінальних справах у постійному складі трьох суддів, що розглядала по першій інстанції без участі народних засідателів справи, розслідувані органами НКВС [3].

До числа найбільш значущих змін, прийнятих у післявоєнний період, можна зарахувати більш чітке регулювання питання про накладення на суддів дисциплінарних стягнень [4].

Ряд найбільш значущих процесів за злочини проти держави в післявоєнний період розглядався найвищим судовим органом – Верховним Судом СРСР в першій інстанції («справа авіаторів 1946 р.», «справа Єврейського антифашистського комітету»), причому йдеться перш за все про Військову колегію Верховного Суду. Судова ж система УРСР як ланка нижчого рівня передбачала таку ієрархію: Верховний Суд УРСР, Верховний Суд Молдавської АРСР, обласні суди, суди адміністративних округів, а також спеціальні суди, які створювалися постановою Верховної Ради СРСР, народні суди [5].

У функціонуванні судової системи певна роль відводилася органам юстиції та прокуратури. Зокрема, на Народний комісаріат юстиції УРСР, реорганізований у 1946 р., Міністерством юстиції УРСР покладалися такі завдання: організація спеціальних судів, контроль за станом роботи судових органів і дача керівних вказівок щодо організації та поліпшення їхньої роботи; керівництво організацією нотаріальних органів, їхньою діяльністю; організація і керівництво діяльністю адвокатури; видання кодексів, підручників, навчальних посібників, юридичних довідників та іншої юридичної літератури. Звертає на себе увагу та обставина, що Міністерство юстиції УРСР, будучи органом виконавчої влади, має суттєві повноваження щодо судової діяльності, що дещо розходиться із зазначеними вище конституційними принципами здійснення правосуддя, і перш за все це стосується контролю за станом роботи судових органів і дачі керівних вказівок щодо організації та поліпшення їхньої роботи [6].

Тобто Міністерство юстиції УРСР за допомогою наданих йому повноважень могло істотно впливати на судову систему, і це при тому, що ці повно-

важення були затверджені Урядом СРСР, тоді як судова система визначена союзним законом. Такий фактичний пріоритет актів виконавчої влади перед актами законодавчої влади зайвий раз свідчить про те, що в радянські часи чітко закріпилась адміністративно-командна система, де найважливішу роль відіграють саме виконавчі органи. Зазначені не виправдано великі повноваження органів юстиції в частині впливу на судову діяльність у післявоєнний період були предметом розгляду в ЦК ВКП (б) саме через те, що органи юстиції все ж не сприяли поліпшенню правосуддя і навіть, навпаки, призводили до негативних наслідків [7].

Загальний стан правосуддя в перші повоєнні роки наочно характеризують також дані про судову діяльність, зокрема станом на 1945 р. близько 33,6% вироків скасовувались судами вищих інстанцій. Подібні оцінки повинні були припускати істотні зміни в питаннях судоустрою та керівництва організацією діяльності судів. У зв'язку з цим треба зазначити, що відразу після закінчення Другої світової війни були спроби реорганізувати судову систему, зокрема Міністерством юстиції СРСР стали створюватися так звані «спеціальні ділянки» народних судів за такими напрямками діяльності: «спеціальні ділянки» у справах про хуліганство, «спеціальні ділянки» у справах про злочини неповнолітніх, а всього було створено на кінець 1946 р. 237 «спеціальних ділянок» народних судів [8].

Однак така практика Мін'юсту СРСР була визнана непридатною, насамперед через формальне протиріччя згаданого вище закону про судоустрій СРСР. Таку ж оцінку отримали зусилля Мін'юсту щодо організації діяльності спеціальних судів, які були передбачені законодавством про судоустрій [9]. Однак у цьому випадку Мін'юст зайшов занадто далеко, зробивши спеціальні суди, які за визначенням повинні бути нечисленними, чи не основним судовим органом.

Треба ще вказати на те, що в матеріалах перевірок органів Мін'юсту і самих судів старанно обходили питання про законність під час здійснення правосуддя у справах за злочинами проти держави, що й не дивно, враховуючи, що суди, як зазначалося вище, були лише частиною механізму політико-репресивної системи і самостійно вироків зі справ щодо злочинів, які посягали на державний устрій, не виносили. Після Другої світової війни продовжував діяти відомий Закон від 1 грудня 1934 р., прийнятий у зв'язку з убивством Кірова і який здійснив суттєві вилучення із загальних правил розслідування і судового розгляду кримінально-політичних справ по деяких злочинах проти держави. В історико-правовій

літературі надано однозначну негативну оцінку цього закону, який зневажає фундаментальні кримінально-процесуальні права обвинувачених і підсудних. Особливо треба підкреслити вилучення, пов'язані з юрисдикцією військових судів, ці судові органи (військові трибунали і Військова колегія Верховного Суду СРСР) могли проводити судові засідання без участі сторін (без звинувачення і захисту, і в цьому випадку функції звинувачення виконував сам суд).

Висновки. Загалом, можна констатувати, що в післявоєнний час судова система УРСР і кримінально-процесуальне законодавство не піддалися кардинальним змінам – діяли відповідні органи і закони середини 1930-х і навіть 1920-х рр. (КПК УСРР 1922 р.). Водночас у практиці судочинства із кримінальних справ мало місце деяке зниження рівня репресій, якщо мати на увазі їхні масштаби. Суть же залишалася тією самою: ті, хто зазіхав на радянську владу, повинні були бути піддані жорстким репресивним заходам. При цьому суди, органи юстиції та прокуратури виступали в ролі механізмів, що трансформують рішення владної верхівки в належні правові форми. А органи держбезпеки під час розслідування кримінальних справ, як і раніше, мали особливе становище.

Література

1. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. «О военном положении». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1941. № 29.
2. Постановление ЦК ВКП (б) «О расширении и усовершенствовании юридического образования» от 5 октября 1946 г. *Правда*. 11 октября 1946.
3. Закон СССР «О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик» от 16 августа 1938 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1938. № 11.
4. Пащенко В.Н. До питання еволюції органів суду і прокуратури, їх коренізації в Кримській АРСР в 1930-х – першій половині 1940-х рр. URL: <https://www.rusnauka.com>.
5. Основы законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1958. № 1. Ст. 12.
6. Закон СРСР «О преобразовании Совета Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – в Советы Министров союзных и автономных республик» от 15 марта 1946 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1946. № 10.
7. Положение «О дисциплинарной ответственности судей». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1948. № 81.
8. Положение «О Прокуратуре Союза ССР». *Советская адвокатура*. Москва: «Юридическая литература». 1981. С. 106–108.
9. Россіхін В.В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.). Запоріжжя: КПУ, 2015. 368 с.

Анотація

Герус М. М. Судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 роки). – Стаття.

Наукова стаття присвячена дослідженню судової системи, а також особливостей кримінально-процесуальних проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 роки).

У статті досліджено структуру судової гілки влади, особливості її функціонування та компетенції, освітлено вплив органів виконавчої влади на процес формування судового корпусу, а також здійснення правосуддя.

Обґрунтовано загальні тенденції кримінально-процесуальних проваджень у післявоєнний період.

Ключові слова: кримінальне середовище, післявоєнний період, кримінальне судочинство, радянське законодавство, УРСР.

Аннотация

Герус М. М. Судебная система и уголовно-процесуальные аспекты производства по уголовным делам в УССР в послевоенный период (1945–1958 годы). – Статья.

Научная статья посвящена исследованию судебной системы, а также особенностей уголовно-процесуальных производств по уголовным делам в УССР в послевоенный период (1945–1958 годы).

В статье исследована структура судебной ветви власти, особенности ее функционирования и компетенции, освещено влияние органов исполнительной власти на процесс формирования судебного корпуса, а также осуществление правосудия.

Обоснованы общие тенденции уголовно-процесуальных производств в послевоенный период.

Ключевые слова: криминальная среда, послевоенный период, уголовное судопроизводство, советское законодательство, УССР.

Summary

Gerus M. M. The judicial system and the criminal procedure aspects of criminal proceedings in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1958). – Article.

The scientific article is devoted to the investigation of the judicial system, as well as features of criminal procedural proceedings in criminal cases in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1958).

The article deals with the structure of the judicial branch of power, the peculiarities of its functioning and competence, and the influence of the executive authorities on the process of formation of the judicial corps, as well as the implementation of justice.

The general tendencies of criminal procedure proceedings in the post-war period are substantiated.

Key words: criminal environment, post-war period, criminal justice, Soviet legislation, USSR.